Ewa Rogowska-Cybulska
Marek Cybulski

JĘZYK KASZUBSKI

WIADOMOŚCI OGÓLNE

Język kaszubski (*kaszëbsczi jãzëk*, *kaszëbskô mowa*) jest w świetle Ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym z 6 stycznia 2005 roku jedynym w Polsce językiem regionalnym. Posługują się nim Kaszubi, grupa etniczna zamieszkująca Kaszuby. Kaszubszczyzna (*kaszëbizna*) od dawna funkcjonuje w wielu odmianach gwarowych, zaś jej odmiana literacka (ogólna, standardowa) znajduje się na etapie powstawania (*in statu nascendi*).

Na określenie etnolektu używanego przez Kaszubów stosowane są obecnie wyrażenia *język kaszubski*, *dialekt kaszubski* i *kaszubszczyzna*. Użycie rzeczowników *język* lub *dialekt* zależy od poglądu na status językowy kaszubszczyzny. Wyrażenie *dialekty kaszubskie* informuje natomiast o terytorialnym zróżnicowaniu kaszubszczyzny. Stefan Ramułt w tytule swego słownika nazwał kaszubszczyznę *językiem pomorskim* (1893).

Kaszubskimi nazwami kaszubszczyzny są *kaszëbskô mowa*, *kaszebsczi jãzëk* i *kaszëbizna*. Florian Ceynowa używał też wyrażenia *mòwa kaszëbskòsłowińskô* (1866).

Przymiotnik *kaszubski* (*kaszëbsczi*) w nazwie języka motywowany jest przez nazwę ludu, który się tym językiem posługuje – *Kaszubi*, w liczbie pojedynczej *Kaszuba* (forma regionalna) lub *Kaszub* (forma ogólnopolska) (kaszubskie odpowiedniki to *Kaszëbi* i *Kaszëba*).

Etymologia wyrazu *Kaszubi* nie została dotąd zadowalająco wyjaśniona, nie wiadomo nawet, czy pierwotna jest nazwa ludu (*Kaszubi*), czy obszaru (*Kaszuby*). Nieprawdopodobne są etymologie ludowe, zarówno dawna, zapisana już w *Kronice wielkopolskiej* i przez Jana Długosza, wiążąca nazwę *Kaszubi* ze zwrotem *kasać huby* (czyli fałdziste szaty), jak i zapewne nowsza, zarejestrowana przez księdza Bernarda Sychtę, wywodząca ten wyraz od zwrotu *Każ ubic mie*. Wątpliwości budzi też dziewiętnastowieczna hipoteza księdza Stanisława Kujota, że źródłem nazwy własnej *Kaszuby* jest rzeczownik pospolity *kaszuby* ‘nieprzebyte

bagna, trzęsawiska porosłe trawą', gdyż istnienie takiego apelatywu lub wyrazu z nim spokrewnionego nie zostało potwierdzone w żadnym słowniku, nie występuje on też jako podstawa nazw miejscowych.

Autochtoniczne terytorium kaszubskie, obejmujące część historycznego Pomorza Gdańskiego, znajduje się obecnie w całości w województwie pomorskim. Północną granicę tego obszaru stanowi Bałtyk i Półwysep Helski, wschodnią – Wisła, południową – Brda (linia Czersk – Swornegacie), a zachodnią – ujście Piaśnicy do Bałtyku. Ponadto pewna liczba Kaszubów mieszka na wschód i na zachód od tego obszaru, w Gdańsku i Sopocie oraz w okolicach Bytowa, Miastka i Lęborka. Na te ostatnie tereny, należące do końca II wojny światowej do Niemiec, Kaszubi przenieśli się po 1945 roku, zazwyczaj z sąsiednich powiatów.

Zwarty obszar dialektów kaszubskich graniczy od południa i południowego wschodu z dialektami Borów Tucholskich i Kociewia, a na wschodzie i na zachodzie z terenami, na których używa się dziś głównie języka ogólnopolskiego (do końca II wojny światowej zamieszkiwała je przede wszystkim ludność niemieckojęzyczna, posługująca się głównie dialektami dolnoniemieckimi). Współczesna kaszubszczyzna stanowi wschodnią peryferię znacznie dawniej większego obszaru dialektów pomorskich, który uległ germanizacji.

Szacuje się, że Kaszubów jest około pół miliona. Według badań ankietowych prowadzonych w latach osiemdziesiątych XX wieku przez socjologa Marka Latoszka, który jako kryterium kaszubskości przyjął kaszubską autoidentyfikację, liczba Kaszubów wynosi około 332 tysięcy, a pół-Kaszubów (czyli osób z częściowym rodowodem kaszubskim) 184 tysięcy (Mordawski 2005: 20). Według podobnych badań geografa Jana Mordawskiego z lat 1997–2004 Polskę zamieszkuje około 390 tysięcy Kaszubów i około 176 tysięcy pół-Kaszubów. Najwięcej mieszka ich w Gdyni (81 tysięcy Kaszubów i pół-Kaszubów), Gdańsku (47 tysięcy), Wejherowie (29 tysięcy), Rumi (24 tysiące) i Kościerzynie (21 tysięcy).

Liczbę użytkowników kaszubszczyzny szacuje się na około 300–350 tysięcy. Stopień znajomości kaszubszczyzny jest jednak bardzo różny. Według badań Marka Latoszka rodzimą mowę zna – w różnym stopniu – 85% Kaszubów, a 15% nie rozumie jej wcale. Posługuje się nią – z różną częstotliwością – 58% Kaszubów (w tym 29% codziennie). Według badań Mordawskiego kaszubszczyznę zna 65% Kaszubów, a nie zna jej 35%. Posługuje się nią 41% Kaszubów (w tym 14% codziennie).

Pierwszym językiem jest kaszubszczyzna dla około 50 tysięcy Kaszubów. Ostoją kaszubszczyzny jest powiat kartuski, stosunkowo dobra jest też jej znajomość we wschodniej części powiatu bytowskiego, południowej wejherowskiego i środkowej puckiego. Na obszarze zwartego osadnictwa kaszubskiego po kaszubsku mówi około 80–90% Kaszubów, ale na obszarach peryferyjnych oraz w miastach znajomość kaszubszczyzny zanika (w Gdyni, stanowiącej największe skupisko Kaszubów, rodzimego języka nie zna aż 87% osób identyfikujących się jako Kaszubi). Niemal powszechnie posługują się kaszubszczyzną ludzie starsi, gospodynie domowe i rolnicy. Przedstawiciele pokolenia średniego i robotnicy

mówią po kaszubsku równie często jak po polsku. Dzieci i młodzież zaś na ogół unikają mówienia po kaszubsku, zarazem jednak wśród młodzieży wywodzącej się z rodzin, w których nie mówiło się już po kaszubsku, obserwuje się powrót do mowy przodków.

Osób piszących po kaszubsku jest obecnie około 500. Ich liczba stale się jednak zwiększa dzięki wprowadzeniu nauki kaszubskiego w szkole.

Kaszubi mówiący po kaszubsku znajdują się bądź w sytuacji bilingwizmu, bądź (wobec słabej znajomości odmiany pisanej) dyglosji.

Charakterystyka demograficzna Kaszubów powinna też uwzględniać dane na temat emigrantów (łącznie około 130 tysięcy osób). Najwięcej Kaszubów wyemigrowało do Niemiec, Kanady i USA, głównie z Kaszub południowych (od końca XIX wieku). Po 1945 roku wyjechali do Niemiec niemówiący już po kaszubsku Słowińcy znad jezior Gardno i Łebsko oraz Kaszubi z okolic Gniewina i Bytowa.

Status językowy kaszubszczyzny

W historii badań nad kaszubszczyzną (gwarami kaszubskimi), prowadzonych od połowy XIX wieku, ujawniały się trzy odmienne stanowiska dotyczące jej miejsca w obrębie rodziny języków słowiańskich i jej stosunku do języka polskiego.

Zdania, że kaszubszczyzna jest odrębnym językiem słowiańskim, choć najbliższym genetycznie językowi polskiemu, byli między innymi pierwszy pisarz kaszubski Florian Ceynowa, a także Stefan Ramułt, autor *Słownika języka pomorskiego, czyli kaszubskiego* (1893, cz. II: 1993) i Friedrich Lorentz, autor *Gramatyki pomorskiej* (1927–1937) i *Pomoranisches Wörterbuch* (cz. I: 1958).

Za jeden z dialektów języka polskiego, najbardziej różny (ze względu na peryferyjne położenie) od polskiego języka literackiego, uważali kaszubszczyznę między innymi Jan Karłowicz, autor *Słownika gwar polskich* (1900–1911), Władysław Pniewski, nauczyciel Gimnazjum Polskiego w Wolnym Mieście Gdańsku i badacz literatury kaszubskiej oraz Kazimierz Dejna, autor *Dialektów polskich* (1973).

Zwolennikami koncepcji, że dialekt kaszubski stanowi jedno z ogniw wśród języków lechickich i ma charakter przejściowy między ich biegunem północno-zachodnim (wymarłymi dialektami zachodniopomorskimi i wymarłym językiem połabskim) oraz południowo-wschodnim, „lądowym" (językiem polskim), byli na przykład Kazimierz Nitsch, autor *Dialektów języka polskiego* (1915 i 1923) oraz Zdzisław Stieber i jego współpracownicy z *Atlasu językowego kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich* (1954–1978).

Rozwój odmiany literackiej zwiększa liczbę zwolenników poglądu, że kaszubszczyzna jest odrębnym językiem. Mają na to wpływ działania społeczności kaszubskiej, zwłaszcza jej kulturotwórczych elit, zmierzające do podniesienia stopnia normalizacji (normatywizacji) kaszubszczyzny oraz jej poliwalencji, czyli zdolności do zaspokajania zróżnicowanych potrzeb językowych użytkowników.

Najważniejszymi dokonaniami w zakresie ujednolicania kaszubskiej normy językowej są:

- wydanie w opracowaniu Edwarda Brezy i Jerzego Tredera *Zasad pisowni kaszubskiej* (1975), które zostały zmodyfikowane w 1996 roku;
- opracowanie przez Eugeniusza Gołąbka słownika ortoepicznego *Kaszëbsczi słowôrz normatiwny* (2005 r.), który jest zarazem pierwszym słownikiem wyłącznie kaszubskojęzycznym; wydanie tego słownika poprzedziły tegoż autora *Wskôzë kaszëbsczégò pisënkù* (1997);
- powstanie serii wydawniczej *Biblioteka Pisarzy Kaszubskich*, w której ukazują się wzorcowe wydania najważniejszych utworów literatury kaszubskiej (m.in. *Rozmowa Polôcha z Kaszëbą* i *Rozmowa Kaszëbë z Polôchã* Floriana Ceynowy, *O panu Czôrlińscim, co do Pucka po sécë jachôł* Hieronima Derdowskiego oraz *Żëcé i przigòdë Rémùsa* Aleksandra Majkowskiego);
- powstanie (2006) i działalność Rady Języka Kaszubskiego (*Radzëznë Kaszëbsczégò Jãzëka*).

Do najważniejszych faktów społecznych i językowych służących wzrostowi poliwalencji kaszubszczyzny literackiej (sprawieniu, by funkcjonowała ona nie tylko jako język literatury pięknej) należą:

- powstanie (niepełnych jeszcze) przekładów *Pisma Świętego*: z języka polskiego tłumaczył Eugeniusz Gołąbek (*Swiętė Pismiona Nowégò Testameńtu*, 1993, i *Knéga psalmów*, 1999), z łaciny ks. Franciszek Grucza (*Kaszëbskô Biblëjô. Nowi Testament. IV Ewanjelje*, 1992), z greki o. Adam Sikora (*Ewanielie na kaszebsczi tołmaczoné*, 2010);
- stosowanie kaszubszczyzny w liturgii i wydanie po kaszubsku tekstów religijnych, takich jak lekcjonarz (przełożony przez Eugeniusza Gołąbka *To je słowò Bòżè*, 2008), książeczka do nabożeństwa (przygotowana przez Eugeniusza Gołąbka i Eugeniusza Pryczkowskiego *Më trzimómë z Bògã. Kòscelné mòdlëtwë i spiéwë*, 1998) czy zbiory kazań (ks. Mariana Miotka *Swiętim turę starków*, 1991, ks. Jana Walkusza *Sztrądę słowa*, 1996);
- powstanie słowników kaszubsko-polskich i polsko-kaszubskich: *Słownika polsko-kaszubskiego* Jana Trepczyka (1994), *Słowôrza kaszëbsko-polszégò* i *Słowôrza polsko-kaszëbszégò* (1981) Aleksandra Labudy, a także *Słownika języka pomorskiego, czyli kaszubskiego* Stefana Ramułta, scalonego i znormalizowanego przez Jerzego Tredera (2003, 2006);
- istnienie stosunkowo licznych kaszubskich przekładów utworów literackich, w tym z języka polskiego, na przykład *Pón Tadeùsz to je òstatny najachùnk na Lëtwie. Szlacheckô historiô z rokù 1811 i 1812 w dwanôsce knégach wiérszã* Adama Mickiewicza przełożony przez Stanisława Jankego (2010), *Triptik Rzimsczi* Jana Pawła II przełożony przez Zbigniewa Jankowskiego, a także z języka rosyjskiego (np. bajka o rybaku i rybce Aleksandra Puszkina w tłumaczeniu Floriana Ceynowy) i łaciny (utwory Horacego w przekładzie Aleksandra Majkowskiego);

– istnienie przekładów z kaszubszczyzny na inne języki, w tym na polski, na przykład tłumaczenie epopei kaszubskiej *Żëcé i przigodë Remusa* Aleksandra Majkowskiego przez Lecha Bądkowskiego (1964); powieść ta została też przełożona na niemiecki, francuski i angielski;
– nauczanie języka kaszubskiego w szkołach różnych szczebli (od 1991 roku w Kaszubskim Liceum Ogólnokształcącym w Brusach i w szkole podstawowej w Głodnicy; w roku szkolnym 2009/2010 w szkołach podstawowych, gimnazjach i szkołach średnich uczy się kaszubskiego około 13 tysięcy uczniów) i na uczelniach wyższych (na Uniwersytecie Gdańskim od 1991 w formie lektoratu, a od 2009 roku jako specjalność w ramach filologii polskiej), a w związku z tym przygotowanie programów szkolnych, podręczników do kaszubskiego (m.in. *Kaszëbsczé abecadło. Twój pierszi elemeńtôrz* Witolda Bobrowskiego i Katarzyny Kwiatkowskiej, 2000; *Kaszubski język literacki. Podręcznik dla lektoratów* Róży Wosiak-Śliwy i Marka Cybulskiego, 1992; *Kaszëbë. Zemia i lëdze* Danuty Pioch, 2001), poradników metodycznych, *Syllabusa z języka kaszubskiego* (2001), informatora maturalnego (2005) i in.;
– funkcjonowanie kaszubszczyzny w mediach: prasie (np. „Kaszëbsczi Zwónk"), radiu i telewizji;
– działalność zespołów teatralnych i wokalno-tanecznych oraz organizowanie festiwali i konkursów propagujących kaszubszczyznę;
– funkcjonowanie napisów kaszubskich w przestrzeni publicznej.

Fakt, że na mocy ustawy sejmowej z 6 stycznia 2005 roku kaszubski został językiem regionalnym, nakłada na odpowiednie władze obowiązek zapewnienia warunków do jego nauczania w szkołach (na wniosek rodziców), w tym kształcenia nauczycieli i wydawania podręczników, ponadto daje możliwość używania go jako języka pomocniczego w urzędach gmin (w gminach, w których co najmniej 20% mieszkańców posługuje się kaszubszczyzną), a także stosowania dwujęzycznych (polsko-kaszubskich) nazw miejscowości i ulic oraz nadawania kaszubskich programów radiowych i telewizyjnych.

Gwary kaszubskie wykazują bardzo duże zróżnicowanie wewnętrzne. Friedrich Lorentz (1870–1937), badający kaszubszczyznę na początku XX wieku, wyróżnił w niej dwa główne obszary gwarowe: północny i południowy, a w ich obrębie 21 grup dialektalnych, dzielących się na 76 gwar.

Autorzy *Atlasu językowego kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich* (1954––1978) dzielą gwary kaszubskie na trzy grupy: północną (Puckie i północ Wejherowskiego), wyróżniającą się archaicznością, środkową (Kartuskie i południe Wejherowskiego), najbardziej innowacyjną, oraz południową (Kościerskie i Chojnickie), najbardziej spolonizowaną.

Jeszcze w XIX wieku istniały gwary słowińskie, którymi mówili Słowińcy, zamieszkujący okolice jezior Łebsko i Gardno. F. Lorentz, który na początku XX wieku dokonał opisu ich mowy (gramatyki i słownika), uznał ją za odrębny język.

Zdaniem współczesnych badaczy gwary słowińskie stanowiły najdalej na północny zachód wysunięty kraniec kaszubszczyzny.

Wewnętrzne zróżnicowanie językowe dostrzegają też sami Kaszubi, nadając między innymi nazwy kaszubskim grupom etnicznym. Do nazw odzwierciedlających odmienną wymowę pewnej grupy Kaszubów należy przede wszystkim nazwa *Bylacy*, nadana Kaszubom mieszkającym na północnym wschodzie Kaszub, ze względu na *bylaczenie*, czyli wymawianie głoski *ł* jak *l*, na przykład w wyrazie *bél* (pol. *był*), *bëla* (pol. *była*).

HISTORIA JĘZYKA LITERACKIEGO

Współczesna kaszubszczyzna jest jedynym potomkiem historycznych dialektów pomorskich. Informacje o języku, którym mówili przodkowie Kaszubów, są z powodu braku dawnych tekstów stosunkowo ubogie.

Dzieje Kaszubów

Nazwa *Kaszuby* pojawiła się w dokumentach, w formie zlatynizowanej *Cassubia*, stosunkowo późno – 19 marca 1238 roku, w dokumencie wystawionym przez papieża Grzegorza IX dla księcia zachodniopomorskiego Barnima I (jako składnik wyrażenia *dux Slavorum et Cassubia*). Na pamiątkę tej pierwszej historycznej wzmianki dzień 19 marca jest od 2004 roku obchodzony jako Dzień Jedności Kaszubów.

Pierwotny zasięg terytorialny nazwy *Kaszuby* jest wśród historyków przedmiotem dyskusji. Najwięcej zwolenników ma koncepcja Gerarda Labudy, według którego do końca XV wieku wyraz *Kaszubi* odnosił się do słowiańskich mieszkańców obszaru między Odrą na zachodzie a Gwdą i górą Chołm na wschodzie, a od wieku XVI, wraz z postępującą germanizacją Pomorza Szczecińskiego, lokalizacja Kaszub przenosiła się w kierunku wschodnim. W wiekach XIX i XX *Kaszubami* nazywano tę część Pomorza, która zachowała rodzimy język i etniczną odrębność, czyli Pomorze Gdańskie, a także okolice jezior Łebsko i Gardno zamieszkałe przez Słowińców oraz ziemie lęborską i bytowską (będące w XV––XVIII wieku lennem Korony Polskiej).

Kaszubi nigdy nie utworzyli własnego państwa, a Kaszuby nie stanowiły nigdy odrębnej jednostki administracyjnej.

Wprawdzie już u schyłku pierwszego tysiąclecia kształtowały się na Pomorzu ponadplemienne ośrodki polityczne, jednak nie zostały one złączone w jeden organizm państwowy. Całe Pomorze Zachodnie, choć do XVII wieku rządzone przez książąt słowiańskiego pochodzenia, już w XII wieku dostało się pod zwierzchnictwo niemieckie, w związku z czym nasiliła się tu kolonizacja niemiecka, a rodzi-

ma ludność kaszubsko-słowińska (w tym przedstawiciele panującej dynastii) ulegała stopniowej germanizacji. Dla przebiegu procesów etniczno-kulturowych na tym obszarze duże znaczenie miała reformacja, dzięki której, zgodnie z duchem nauki Lutra, rodzimej mowy zaczęto używać nie tylko w życiu codziennym, ale również w Kościele, powstały też pierwsze księgi religijne w języku miejscowej ludności. Jednak nasilające się zabiegi germanizacyjne ze strony Kościoła i władz świeckich sprawiły, że mimo sprzyjających początków nie rozwinął się z niej literacki język kaszubski (czy słowińsko-kaszubski).

Pomorze Gdańskie natomiast, najpierw rządzone przez rodzimą dynastię książęcą, po jej wygaśnięciu (1294) zostało przez Przemysła II zjednoczone z Wielkopolską, ale wkrótce na 150 lat (1308–1454) znalazło się pod panowaniem krzyżackim, a następnie, do I rozbioru (1772), wchodziło w skład Polski, zaś po I rozbiorze – Prus. Wielowiekowe związki Kaszub z Polską, zwłaszcza wspólna obrona przed germanizacją w XIX i XX wieku, wzmacniały poczucie wspólnoty etnicznej i językowej. Zacieśnienie tych związków nastąpiło po 1918 roku, gdy większość terenów kaszubskich wróciła do Polski (z wyjątkiem obszaru zamieszkałego przez Słowińców), a po okupacji niemieckiej (1939–1945) w granicach Polski znalazły się całe Kaszuby.

Historia kaszubszczyzny literackiej

Za początki piśmiennictwa kaszubskiego uważane są teksty (głównie religijne) powstałe w wiekach XVI–XVIII pod wpływem reformacji na Pomorzu Zachodnim (ziemia lęborska i bytowska). Te tzw. kaszubskie zabytki językowe to wydane drukiem *Duchowne piesnie Dra Marcina Luthera y ynszich nabożnich mężow. Zniemieckiego w Slawięsky ięzik wilozone...* w przekładzie Szymona Krofeja (1586) oraz *Mały Catechism Niemiecko-Wandalski ábo Słowięski* (1643) w przekładzie Michała Pontanusa (Mostnika), a także rękopiśmienne *Perykopy smołdzińskie* (1770), *Śpiewnik starokaszubski* i *Przysięgi z Wierzchocina* (1725). Reprezentują one w zasadzie ówczesną północną polszczyznę z licznymi kaszubizmami fonetycznymi, fleksyjnymi i leksykalnymi. Na przeszkodzie rozwinięciu się na ich podłożu języka literackiego stanęła postępująca na Pomorzu Zachodnim germanizacja.

Na Pomorzu Gdańskim kaszubszczyzna literacka rozwija się od połowy XIX wieku (choć warto wspomnieć o powstałej w Gdańsku rękopiśmiennej *Tragedii o bogaczu i Łazarzu* z 1643 roku, w której po raz pierwszy w literaturze polskiej pojawiła się stylizacja na kaszubszczyznę). W jej ewolucji wyróżnia się na ogół pięć okresów, wyodrębnianych ze względu na działających wówczas pisarzy lub grupy pisarskie oraz ich stosunek do języka jako tworzywa piśmiennictwa (sposoby wzbogacania słownictwa, zapożyczenia, pisownię).

„Ojcem piśmiennictwa kaszubskiego" nazywany jest Florian Ceynowa (1817–1881), który podjął świadomą próbę stworzenia kaszubskiego języka lite-

rackiego przez opracowanie kaszubskiego alfabetu i ortografii, opisanie gramatyki kaszubskiej i napisanie po kaszubsku wielu tekstów, reprezentujących różne gatunki i tematy (np. religijne, etnograficzne, historyczne, popularnonaukowe, publicystyczne i literackie), drukowanych między innymi we własnym periodyku „Skôrb kaszëbsko-słowińszczi mowë". Jego przesłaniem było: „Je ju wieldżi czas, abë żóden Kaszëba sã nie wstidzël pò kaszëbskù gadac". Język swoich utworów opierał na wyniesionej z domu odmianie dialektalnej północnokaszubskiej (sławoszyńskiej), polonizując ją ze względu na potrzeby języka literackiego.

Pierwszym kontynuatorem zapoczątkowanej przez Ceynowę idei tworzenia po kaszubsku był Hieronim Derdowski (1852–1902), poeta i prozaik, autor poematu humorystycznego *O panu Czorlińscim, co do Pucka po sece jachoł* (1880), który jednak, w przeciwieństwie do Ceynowy, uważał kaszubszczyznę za dialekt polski (toteż pisząc po kaszubsku, używał liter alfabetu polskiego) i zastosowanie dla jej odmiany pisanej widział tylko w literaturze. Z jego twórczości pochodzą często cytowane słowa: „Ni ma Kaszub bez Polonii, a bez Kaszub Polsci". W języku swoich utworów nawiązywał do macierzystej gwary wielewskiej (południowokaszubskiej), mocno spolonizowanej, ale świadomie włączał do niej też elementy innych gwar kaszubskich.

Trzeci etap ewolucji kaszubszczyzny literackiej reprezentują młodokaszubi, grupa literacka skupiona wokół czasopisma „Gryf" (1908–1912, 1921–1922 i 1931–1934), między innymi Aleksander Majkowski (1876–1938), Jan Karnowski (1886–1939) i Leon Heyke (1885–1939). Ich program wyrażają słowa Majkowskiego: „Wszystko, co kaszubskie, to polskie". Ich zasługą jest wzbogacenie zasobu tematów i gatunków literatury pięknej podejmowanych w kaszubszczyźnie. Pierwotnie młodokaszubi tworzyli w zasadzie w swej mowie domowej, wzbogacając ją elementami polszczyzny: Majkowski (np. tomik *Spiewe i frantówci*, 1908) w kościersko-lipuskiej (południowokaszubskiej), Karnowski (np. tomik *Nôwotné spiéwé*, 1919) – okolic Brus (południowokaszubskiej), a Heyke (np. poemat *Dobrogost i Miłosława*, 1923–1939) w gwarze lesackiej (północnokaszubskiej). Jedynie Majkowski, zwłaszcza w powieści *Żëcé i przigodë Remusa* (1938), stworzył język niezależny od mowy konkretnej części Kaszub, oparty na kaszubszczyźnie okolic Kościerzyny i stosowanej na południowy zachód od Kartuz, wzbogaconej właściwościami innych gwar kaszubskich.

Czwartym pokoleniem pisarzy kaszubskich byli zrzeszeńcy, nazywani tak od pisma „Zrzesz Kaszëbskô" (1933–1939), między innymi Jan Trepczyk (1907––1989), Stefan Bieszk (1895–1964), Aleksander Labuda (1902–1981), Franciszek Grucza (1911–1993) i Jan Rompski (1913–1969). Stali oni na stanowisku językowej odrębności kaszubszczyzny, a język swych utworów próbowali uniezależnić od konkretnych gwar kaszubskich, preferując jednak archaiczne właściwości północnokaszubskie. Stosowali też wiele neologizmów fonetycznych, słowotwórczych i leksykalnych nawiązujących do tych właściwości. Ich wpływ na rozwój kaszubszczyzny literackiej wynika zarówno z wagi własnej twórczości literackiej (np. wiersze Jana Trepczyka lub felietony Aleksandra Labudy *Guczów*

Mack gôdô), jak i rangi tłumaczeń (np. *Kaszëbskô Biblëjô* Franciszka Gruczy), a dodatkowo z faktu, że dwu z nich było autorami popularnych słowników kaszubszczyzny literackiej (Aleksander Labuda *Słowniczka kaszubskiego* z 1966 roku oraz współoprawnych *Słownika polsko-kaszubskiego* z 1981 roku i *Słowôrza kaszëbsko-polsczégò* z 1982 roku, Jan Trepczyk *Słownika polsko-kaszubskiego* z 1994 roku).

Pisarze współcześni, tworzący piąte pokolenie użytkowników kaszubskiego języka literackiego, stanowią grupę najbardziej zróżnicowaną. Kontynuują oni w zasadzie drogi rozwojowe kaszubszczyzny literackiej zarysowane przez poprzedników. Kaszubszczyzna literacka nie osiągnęła pod ich piórem wspólnej postaci, wykazuje jednak częściowe znormalizowanie. W okresie powojennym publikowało po kaszubsku swoje utwory ponad sto osób. Do najbardziej znanych twórców tego okresu należą między innymi Jan Drzeżdżon (1937–1992), Eugeniusz Gołąbek (1949–), Stanisław Janke (1956–), Jaromira Labudda (1955–), Alojzy Nagel (1930–1998), Stanisław Pestka (1929–), Jan Piepka (1926–2001), Marian Selin (1937–), Bernard Sychta (1907–1982) oraz Jan Walkusz (1955–).

WYBRANE CECHY CHARAKTERYSTYCZNE KASZUBSZCZYZNY

System gramatyczny gwar kaszubskich najpełniej został opisany przez Friedricha Lorentza w książce *Gramatyka pomorska* (1927–1939), a w wersji popularnej przez Edwarda Brezę i Jerzego Tredera w pracy *Gramatyka kaszubska* (1981).

Cechy fonetyczne:

Zdaniem Zdzisława Stiebera i Hanny Popowskiej-Taborskiej kaszubszczyzna posiada trzy cechy konstytutywne:

- rozwój nieprzegłoszonej samogłoski **ę* > *i* (a następnie w niektórych wypadkach w *ë*) (w XII wieku), na przykład *trzisc* (pol. *trząść*), *mitczi* (pol. *miękki*), *klëknąc* (pol. *klęknąć*), *zëbnąć* (pol. *ziębnąć*);
- istnienie specyficznego kaszubskiego fonemu *ë* (*szwa*), kontynuującego staropolskie i staropomorskie krótkie *ĭ*, *ŭ*, *ў* (od połowy XVII wieku), na przykład *cëcho* (pol. *cicho*), *lëdze* (pol. *ludzie*), *rëbë* (pol. *ryby*), *Kaszëbë* (pol. *Kaszuby*);
- kaszubienie, czyli przejście spółgłosek *ś*, *ź*, *ć*, *dź* w *s*, *z*, *c*, *dz* (po połowie XII wieku), na przykład *sedzec* (pol. *siedzieć*), *zëma* (pol. *zima*), *cało* (pol. *ciało*), *dzys* (pol. *dziś*).

Cechą charakterystyczną dziś tylko dla kaszubszczyzny, ale historycznie znaną też na Krajnie i w Borach Tucholskich, jest realizacja spółgłosek tylnojęzyko-

wych miękkich *k'*, *g'* jako *ć*, *dź* lub *cz*, *dż*, na przykład *taci dłudzi dzibci cij* lub *taczi dłudżi dżibczi czij* (pol. *taki długi gibki kij*).

Wyłącznie na Kaszubach, ale tylko u Bylaków i (dawniej) Słowińców, występuje też tzw. bylaczenie, czyli przejście **ł* w *l*, na przykład *byl* (pol. *był*), *stól* (pol. *stół*).

Podobnie jak inne języki lechickie cechuje kaszubszczyznę:

– zachowanie samogłosek nosowych, na przykład *dąb* (pol. *dąb*), *dãbë* (pol. *dęby*);
– dyspalatalizacja psł. **ě* w *'a* (przegłos lechicki), na przykład *wierzëc* : *wiara* (pol. *wierzyć* : *wiara*).

O silniejszych dawniej związkach z połabszczyzną świadczą niektóre cechy północnokaszubskie, zwykle potwierdzone już tylko kilkoma przykładami:

– rozwój sonantu *ŕ̥* > *'ar* (*ar* po spółgłosce miękkiej), na przykład *cwiardi* (pol. *twardy*);
– ujednolicone sonanty **l̥* i *ĺ̥* > *ôł*, na przykład *dôłdżi* (pol. *długi*), *wôłk* (pol. *wilk*);
– przejście grupy T*ěl*T w T*ło*T, na przykład *młoc* (pol. *mleć*), *płoc* (pol. *pleć*);
– rozwój psł. grupy T*ăr*T w T*ar*T, na przykład *gard* (pol. gród), *warbel* (pol. *wróbel*), *warna* (pol. *wrona*), *bardówka* (pol. *brodawka*);
– swobodny i ruchomy akcent;
– zachowanie w alternacjach śladów dawnej opozycji iloczasowej samogłoski długiej w rdzeniu tematów cz. teraźniejszego i krótkiej w innych formach czasowników III i IV koniugacji, na przykład *gôdô* : *gadac* (pol. *gada* : *gadać*), *spiéwô* : *spiewac* (pol. *śpiewa* : *śpiewać*).

Z całym obszarem dialektalnym polskim łączy gwary kaszubskie zmiana barwy długich samogłosek *ā*, *ō*, *ē* w tzw. samogłoski ścieśnione (na przełomie XV i XVI wieku), których kontynuantami są dziś w kaszubszczyźnie samogłoski *ô*, *ó*, *é*, na przykład *grôd* (pol. *grad*), *Bóg* (pol. *Bóg*), *brzég* (pol. *brzeg*). Różnica między kaszubszczyzną a polszczyzną co do efektów rozwoju samogłoskowej opozycji iloczasu polega na tym, że w polszczyźnie odrębnemu rozwojowi uległy tylko długie i krótkie samogłoski *a*, *o*, *e*, natomiast w kaszubszczyźnie również krótkie i długie *i*, *u*, *y*, w wyniku wspomnianego wyżej przejścia *ĭ*, *ŭ*, *ў* w *ë*. Fakt ten był główną przyczyną sformułowania przez Jana Baudouina de Courtenay znanej tezy, że kaszubszczyzna jest „plus polonais que le polonais même" („bardziej polska niż sama polszczyzna").

O powiązaniach z północnymi dialektami Polski kontynentalnej świadczą następujące cechy kaszubszczyzny:

– przejście nagłosowych grup *ra-*, *ja-* > *re-*, *je-*, na przykład *reno* (pol. *rano*), *rek* (pol. *rak*), *redło* (pol. *radło*), *jerzmo* (pol. *jarzmo*), *jegoda* (pol. *jagoda*); proces ten zaszedł również na Mazowszu, a historycznie także w Wielkopolsce (por. w *Bulli gnieźnieńskiej* z 1136 roku zapis *Redk* 'Radek');
– rozwój sufiksów *-ъkъ*, *-ьcь* > *-k*, *-c*, czyli brak tzw. *e* wstawnego, na przykład *domk* (pol. *domek*), *òjc* (pol. *ojciec*); proces ten występuje reliktowo

na Mazowszu, w D. l. mn. nazw miejscowych typu *do Trzask* (ogpol. *do Trzasek*), *do Jelonk* (ogpol. *do Jelonek*).

Kaszubszczyzna różni się od polszczyzny również właściwościami prozodycznymi. Iloczas zanikł w niej późno, bowiem, zdaniem Zdzisława Stiebera, dopiero około 1900 roku. Pod względem rozwoju akcentu Kaszuby dzielą się na trzy lub nawet cztery części. Północ Kaszub zachowała akcent swobodny i (częściowo) ruchomy, a jego dynamiczny charakter prowadzi do redukcji samogłosek nieakcentowanych, na przykład *chałpa* (pol. *chałupa*). Na południu akcent jest stały, na południowym wschodzie (Zabory) paroksytoniczny (jak w polszczyźnie), a na południu i w centrum (np. w okolicach Chmielna) – inicjalny. Między obszarami o akcentuacji stałej i ruchomej rozciąga się obszar (Kartuskie i Wejherowskie) o akcencie przejściowym, tzw. kolumnowym (we wszystkich formach fleksyjnych danego wyrazu akcent pada na tę samą sylabę).

Cechy morfologiczne

Deklinację kaszubską różnią od polskiej przede wszystkim następujące cechy:

- archaiczne postaci M. l. poj. r. męskiego rzeczowników typu *kam(ë)* (pol. *kamień*), *płom(ë)* (pol. *płomień*), *jiczm(ë*) (pol. *jęczmień*) (na północy Kaszub), obok nowszych form typu *kamiéń*, *płomiéń*, *jãczmiéń*;
- formy odmiany przymiotnikowej rzeczowników r. nijakiego zakończonych na *-é* (< *-ьje*) typu *kôzanié*, *wieselé*, na przykład D. l. poj. *kôzaniégò* (pol. *kazania*), C. l. poj. *kôzaniémù* (pol. *kazaniu*), obok form rzeczownikowych typu *kôzaniô*, *kôzaniu*;
- końcówka N. l. poj. rzeczowników r. męskiego i nijakiego *-ã* (< *-em*), na przykład *lasã* (pol. *lasem*), *pòlã* (pol. *polem*) (w kaszubszczyźnie północnej i środkowej);
- końcówki N. l. mn. deklinacji rzeczownikowej *-ama* obok *-ami*, na przykład *chłopama* albo *chłopami* i odmiany zaimkowo-przymiotnikowej *-ima* obok *-imi*, np. *taczima dobrima* albo *taczimi dobrimi*.

Kaszubską koniugację w porównaniu z polską cechuje:

- zachowanie dawnej odmiany słowa posiłkowego *bëc*: *jem*, *jes*, *je*, *jesma* lub *jesmë*, *jesta*, *są*;
- cz. teraźniejszy typu *gôdajã*, *gôdajesz* obok *gôdóm*, *gôdôsz* (pol. *gadam*, *gadasz*);
- tryb rozkazujący typu *niesë*, *robi* i *niesëta*, *robita* obok *nies*, *rób* i *niesta*, *róbta* (pol. *nieś*, *rób* i *nieście*, *róbcie*);
- cz. przeszły typu *gôdôł jem*, *gôdôł jes* itp. obok nowszych form typu *jô gôdôł*, *të gôdôł* itp. (pol. *gadałem*, *gadałeś*);
- konstrukcje cz. przeszłego typu *móm gôdóné* ‘powiedziałem’, *móm zrobioné* ‘zrobiłem’.

Cechy słowotwórcze

W zakresie słowotwórstwa kaszubszczyzna różni się od polszczyzny przede wszystkim dystrybucją formantów, a do jej szczególnie charakterystycznych cech należą:

- większa frekwencja niektórych sufiksów rzeczownikowych, na przykład *-(ow)iczé* (np. *bòrowiczé* 'krzew borówki'), *-iszcze/-ëszcze* (np. *rżëszcze* – pol. *rżysko*), *-ota* (np. *miłota* – pol. *miłość*), *-ba* (np. *ùczba* – pol. *uczenie*), *-unk/-ënk* (np. *kwitënk* – pol. *pokwitowanie*), sufiksów czasownikowych, na przykład *-owac* (np. *zapisowac* – pol. *zapisywać*), i prefiksów przymiotnikowych, na przykład *nô-* (np. *nôlepszi* – pol. *najlepszy)*, *są-* (np. *sącelnô* – pol. *cielna*);
- derywaty hipokorystyczne tworzone nie tylko od rzeczowników, lecz również od przymiotników (np. *głãboczczi* od *głãboczi*), przysłówków (np. *wësoczkò* od *wësoko*), zaimków (np. *stądk//stądka* od *stąd*), liczebników (np. *dwòjiczkò* od *dwòje*) oraz czasowników (np. *bądzkac* od *byc*, *róbkac* od *robic*).

Cechy składniowe

Składnia kaszubska jest stosunkowo słabo zbadana. Ogólnie jest bardzo zbliżona do składni ogólnopolskiej, od której różnią ją tylko pewne cechy szczegółowe, na przykład:

- zdania bezpodmiotowe typu *Tu ni może nic uszporowac* (pol. *Tu nie można nic zaoszczędzić*);
- częstsze niż w polszczyźnie konstrukcje z orzecznikiem rzeczownikowym w mianowniku, na przykład *On je szkólny* (pol. *On jest nauczycielem*).

Cechy leksykalne

Najpełniejszej charakterystyki słownictwa kaszubskiego dokonali Hanna Popowska-Taborska i Wiesław Boryś w książce *Leksyka kaszubska na tle słowiańskim* (1996), a także w *Słowniku etymologicznym kaszubszczyzny* (1997–2010). Frazeologię kaszubską opisał Jerzy Treder w książce *Frazeologia kaszubska a wierzenia i zwyczaje (na tle porównawczym)* (1989). Leksyka dialektów kaszubskich ma wyjątkowo bogatą dokumentację, co jest rezultatem zainteresowania nią licznych badaczy (w XIX wieku: Aleksander Hilferding, ks. Gustaw Pobłocki, Leon Biskupski, Stefan Ramułt, w XX wieku: Friedrich Lorentz i ks. Bernard Sychta). *Słownik gwar kaszubskich* ks. Bernarda Sychty (1967–1976), mający opinię najlepszego słownika gwarowego w całej Słowiańszczyźnie, zawiera około

65 tysięcy wyrazów. Bogaty materiał leksykalny gromadzi też *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich* (1954–1978).

Dla leksyki dialektów kaszubskich charakterystyczne są następujące właściwości:

- zachowanie wielu archaizmów (np. *kôłp* ‘łabędź morski’, *charna* ‘karma’, *dôcô* ‘datki’), co wynika z położenia kaszubszczyzny na peryferiach słowiańskiego obszaru językowego;
- występowanie licznych innowacji słowotwórczych, na przykład *gładis* ‘meduza’ (od *gładczi* ‘gładki’), *niosba* ‘ciąża’ (od *nosëc* ‘nosić’), *mójk* ‘mąż’ (od *mój*), i semantycznych, na przykład *bartnik* ‘bogacz’, *szadi* ‘rozczochrany’;
- dominacja wśród zapożyczeń leksykalnych zapożyczeń z ogólnej polszczyzny (zwłaszcza w zakresie techniki, religii, administracji itp.) oraz z języka niemieckiego (ich liczbę Friedhelm Hinze szacuje na około 5%), starszych z gwar dolnoniemieckich, na przykład *brutka* ‘panna, narzeczona’, *knôp* ‘chłopiec’, *gbùr* ‘bogaty gospodarz’, a nowszych z odmiany literackiej, na przykład *heft* ‘zeszyt’;

Frazeologię dialektów kaszubskich charakteryzuje:

- bogactwo – słownik Sychty zarejestrował około 12 tysięcy frazeologizmów;
- znaczna odrębność – według badań J. Tredera ponad 40% kaszubskich frazeologizmów nie ma dokładnego odpowiednika w innym języku czy gwarze, na przykład *cëszi kòta* ‘bardzo cicho’ (dosłownie: ‘ciszej od kota’), *czëc helszcé zwónë* ‘o mrozie: szczypać’ (dosłownie: ‘słyszeć helskie dzwony’);
- duża liczba frazeologizmów, których źródłem są wierzenia i zwyczaje, na przykład *łazëc jak Judôsz* ‘mieć wyrzuty sumienia’, *Piotrowô toniô* ‘bogaty połów’ (dosłownie: ‘toń św. Piotra’), a także żegluga i rybołówstwo, na przykład *cwiardé morze* ‘wzburzone morze’ (dosłownie: ‘twarde’), *mòrze robi mòstë* ‘fale się piętrzą’, *szwéda dmùcha* ‘wiatr jest z północy’.

Leksyka i frazeologia kaszubszczyzny literackiej powstają w wyniku uzupełniania leksyki i frazeologii dialektów kaszubskich neologizmami słowotwórczymi i semantycznymi motywowanymi wyrazami dialektalnymi oraz zapożyczeniami (głównie z języka polskiego).

Bibliografia

Borzyszkowski, Józef, Mordawski, Jan, Treder, Jerzy, 1999: *Historia, geografia, język i piśmiennictwo Kaszubów / Historia, geògrafia, jãzëk i pismienizna Kaszëbów*, Gdańsk.

Breza, Edward, 1997: *Kształtowanie się kaszubskiego języka literackiego*, w: *Obraz językowy słowiańskiego Pomorza i Łużyc. Pogranicza i kontakty językowe*, J. Zieniukowa (red.), Warszawa, s. 247–256.

Breza, Edward, 2001: (red.) *Kaszubszczyzna / Kaszëbizna*, seria: *Najnowsze dzieje języków słowiańskich*, Opole.

Breza, Edward, 1992: (red.) *Problem statusu językowego kaszubszczyzny*, Gdańsk.

Breza, Edward, Treder, Jerzy, 1975: (red.) *Zasady pisowni kaszubskiej*, Gdańsk.

Breza, Edward, Treder, Jerzy, 1981: *Gramatyka kaszubska. Zarys popularny*, Gdańsk.

Breza, Edward, Treder, Jerzy, 1984: (red.) *Zasady pisowni kaszubskiej*, wyd. II, Gdańsk.

Dejna, Kazimierz, 1973: *Dialekt kaszubski*, w: *Dialekty polskie*, Wrocław, s. 235–241.

Mordawski, Jan, 2005: *Statystyka ludności kaszubskiej. Kaszubi u progu XXI wieku*, Gdańsk.

Popowska-Taborska, Hanna, 1980: *Kaszubszczyzna. Zarys dziejów*, Warszawa.

Popowska-Taborska, Hanna, 1988: *„Język czy dialekt?" – raz jeszcze o statusie kaszubszczyzny*, „Język Polski", Rocznik LXVIII, z. 2–3, Kraków, s. 87–96.

Popowska-Taborska, Hanna, Boryś, Wiesław, 1996: *Leksyka kaszubska na tle słowiańskim*, Warszawa.

Stieber, Zbigniew, Popowska-Taborska, Hanna, 1954–1978: *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, t. I–VI, Z. Stieber (red.), t. VII–XV, H. Popowska-Taborska (red.), Wrocław.

Synak, Brunon, 1998: *Kaszubska tożsamość. Ciągłość i zmiana*, Gdańsk.

Synak, Brunon, 1991: *Tożsamość kaszubska dziś – jej zagrożenia i perspektywy rozwoju*, w: *Antropologia Kaszub i Pomorza*, J. Borzyszkowski (red.), Gdańsk, s. 41–69.

Treder, Jerzy, 1989: *Frazeologia kaszubska a wierzenia i zwyczaje (na tle porównawczym)*, Wejherowo.

Treder, Jerzy, 2005: *Historia kaszubszczyzny literackiej. Studia*, Gdańsk.

Treder, Jerzy, 2006a: (red.) *Język kaszubski. Poradnik encyklopedyczny*, wyd. II, Gdańsk.

Treder, Jerzy, 2006b: (red.) *Kaszubszczyzna w przeszłości i dziś / Kaszëbizna dôwni ë dzys*, Warszawa.

Treder, Jerzy, Breza, Edward, 2000: *Sytuacja socjolingwistyczna kaszubszczyzny*, w: *Kultura – Język – Edukacja*, t. 3, R. Mrózek (red.), Prace Naukowe UŚ 1861, Katowice, s. 139–166.

Zieniukowa, Jadwiga, 2001: *Kaszubszczyzna*, w: *Język polski*, seria: *Najnowsze dzieje języków słowiańskich*, S. Gajda (red.), Opole, s. 477–491.